

**EMPOWERMENT EN L'ÀMBIT DE LA COOPERACIÓ
AL DESENVOLUPAMENT**
EMPOWERMENT EN EL ÁMBITO DE LA COOPERACIÓN
AL DESARROLLO
EMPOWERMENT IN DEVELOPMENT COOPERATION FIELD

*Roger Navarro Domenichelli**

DOI: 10.7203/anuari.psicologia.19.1.35

Resum

Aquest article pretén ser una reflexió sobre el concepte de Cooperació al Desenvolupament i el seu significat en les relacions d'*empowerment*. *Empowerment* es refereix a un concepte desenvolupat en la Psicologia comunitària nord-americana que bàsicament es refereix a l'adquisició i / o apoderament de la capacitat de tenir control sobre la seva pròpia vida. El concepte d'«apoderament» pot aplicar-se a qualsevol grup que pugui identificar-se com a col·lectiu vulnerable socialment. No obstant això, el caràcter subjectiu i ambigu del concepte ha afavorit que el terme s'hagi estès de tal manera que s'hagi buidat de contingut. Malgrat això, el «*empowerment*» té un gran potencial per ser un instrument eficaç en la lluita contra la pobresa, en la prevenció de conflictes i en el desenvolupament humà.

Paraules clau: Psicologia Comunitaria, apoderament, cooperació al desenvolupament, poder i intervenció social.

Resumen

El presente artículo pretende constituir una reflexión sobre el concepto de Cooperación al Desarrollo y su significado en las relaciones de empowerment. Empowerment se refiere a un concepto desarrollado en la psicología comunitaria norteamericana que básicamente se refiere a la adquisición y/o empoderamiento de la capacidad de tener control sobre la propia vida. El concepto de «empoderamiento» puede aplicarse a cualquier grupo que pueda

* Professor Associat del Departament de Psicologia Social, Facultat de Psicologia (Universitat de València - EG). Adreça electrònica: <Rogelio.Navarro@uv.es>.

identificarse como colectivo vulnerable socialmente. No obstante, el carácter subjetivo y ambiguo del concepto ha favorecido que el término se haya extendido de tal forma que se haya vaciado de contenido. A pesar de eso, el empowerment tiene un gran potencial para ser un instrumento eficaz en la lucha contra la pobreza, en la prevención de conflictos y en el desarrollo humano.

Palabras clave: Psicología Comunitaria, empoderamiento, cooperación al desarrollo, poder, intervención social.

Abstract

This article intends to be a reflection on the concept of International Cooperation and its meaning in empowerment relations. Empowerment refers to a concept developed in American community psychology mainly referring to the acquisition and / or «empowerment» of the ability to have control over its own life. The concept of «empowerment» can be applied to any group that can be identified as a socially vulnerable group. However the subjective and ambiguous character of the concept have favored that the term has been extended in such a way that it has been emptied of content. Despite this, empowerment has great potential to be an effective tool in the fight against poverty, conflict prevention and human development.

Keywords: Community Psychology, empowerment, development cooperation, power and social intervention.

Agència personal

El concepte d'agència personal s'ha definit com una manera d'explicar aspectes del funcionament humà autònom (Alkire, 2002; Archer, 2003; Bandura, 1996; Kabeer, 1999a; Kagitcibasi, 2005; Little, 2000; Senet, 1985; 1999). Aquest concepte es refereix a la competència personal, enfocant-se principalment en l'individu com un actor que opera en un context social.

Segons el Premi Nobel d'Economia, Amartya Sen, l'agència és l'habilitat de definir les metes pròpies de forma autònoma i d'actuar a partir de les mateixes: «allò que una persona té la llibertat de fer i aconseguir a la recerca de les metes o valors que ell o ella considere importants» (Sen, 1985).

En la psicologia, agència s'ha definit com «el grau de funcionament autònom» (Kagitcibasi, 2005: 404), afegint que l'agència és el control deliberat que subjau l'autonomia. L'autora també assenyala que sense importar quin terme s'use, «l'embranchida general és de crucial importància per a l'autonomia i l'agència en general» (Kagitcibasi, 2005).

Frank i al. (1988) es refereixen a l'agència com a competència i la possibilitat d'una conducta autòdirigida; Bandura defineix agència en tres parts: «agèn-

cia personal, agència per delegació, en la que es depèn d'altres per a actuar a instàncies pròpies a fi d'obtindre els resultats desitjats, i agència col·lectiva, la qual s'exercix a través d'un esforç socialment coordinador i interdependent», i concep l'agència com quelcom que ocorre dins d'un context on «les persones són els productors a més dels productes de sistemes socials» (Bandura, 2001).

Una vegada que l'agència comença a impactar en la família, els grups d'iguals, les organitzacions i la comunitat, es converteix en apoderament. El procés de desenvolupar apoderament sovint succeeix en etapes, amb la meta final de desenvolupament en el nivell comunitari més ampli. El concepte d'apoderament implica un procés de canvi, d'una situació de desapoderament a l'obtenció d'agència per a realitzar eleccions valuoses i significatives, que impacten el context dels individus (Kabeer, 1999).

Alkire defineix l'apoderament en relació amb l'agència: L'apoderament és un augment de certs tipus d'agència que es consideren particularment instrumentals davant de la situació que es presenta» (Alkire, 2005). Com mostra la dita definició, el concepte d'agència sovint s'inclou en el concepte d'apoderament (encara quede vegades implícitament); ja que l'agència és necessària per a l'apoderament, incrementar l'apoderament implica incrementar l'agència, encara que agència no implica necessàriament apoderament (Alkire, 2005).

Empowerment/Apoderament

La revisió bibliogràfica del concepte «d'apoderament» mostra una àmplia varietat de plantejaments que han donat origen, al seu torn, a diversitat de definicions en diferents disciplines relacionades amb diversos contextos socioculturals i polítics.

El terme apoderar va començar a usar-se en els projectes de desenvolupament com una traducció del verb anglès *empower*. El diccionari Merriam-Webster (2014), de l'anglès ho defineix com donar autoritat o poder i també ho associa al verb *enable* que significa facultar o habilitar. El diccionari de la Reial Acadèmia de la llengua espanyola (2014) ens diu que apoderar és «fer poderós o fort a un individu o grup social desfavorit».

La seua publicació i ús més estès apareixeria quan Julian Rappaport (1981, 1987) va desenvolupar el concepte teòricament i ho va definir com «el procés per mitjà del qual les persones, organitzacions i comunitats adquireixen o potencien la capacitat de controlar o dominar les seues pròpies vides, o el maneig d'assumptes i temes del seu interès, per a la qual cosa és necessari crear les condicions que faciliten eixe apoderament». Julian Rappaport (1981, 1987) va proposar el model d'*empowerment* com un model que podia promoure una alternativa de redistribució de recursos i de major participació dels sectors

menys afavorits. Aquest desenvolupament va tindre com a arrel el fracàs dels programes socials preventius nord-americans per a oferir solucions, evidenciant que un resultat negatiu d'aquests programes va ser la creació de sentiments d'imptència entre els participants dels mateixos: «el problema radica a ignorar el coneixement i els recursos locals en el curs de la intervenció correctiva, i que els recursos que falten es proporcionen insensiblement, sense tindre en compte el que ja està allí» (Sadan, 1997).

Aquests fets i processos no eren nous en la Psicologia Comunitària de Llatinoamèrica però existia una diferència contextual fonamental en el tractament del concepte; mentre que la concepció nord-americana de l'«*empowerment*» es va desenvolupar a partir d'una crítica i una busca de millora de les polítiques de prevenció assistencials vigents als Estats Units, des d'abans de l'arribada del concepte nord-americà a la disciplina comunitària de Llatinoamèrica alguns investigadors socials ja havien estat dedicats a treballar, des del costat més polític, per a aconseguir que es produïra una transformació social sobretot a través de l'educació i des dels moviments col·lectius (Fals Borda, 1959; Freire, 1970).

Paulo Freire (1970) va introduir el concepte per a assenyalar que l'educació ha de permetre a les persones intervindre en la seua realitat, fent-se càrrec de les seues circumstàncies de vida. Per a Freire, l'apoderament requereix, primer, una concientització i reflexió crítica sobre la mateixa vida; segon, una anàlisi crítica de la societat; i tercer, un enfocament comunitari, és a dir, una visió de l'individu actuant en comunitat, portant junts els processos de transformació.

Maritza Montero (2003), proposa que el procés de transformació d'una comunitat en direcció positiva, es basa en l'enfortiment comunitari i no en la transferència de domini, control i capacitat per part dels agents de la política social. Per a aquesta psicòloga comunitària, aquest procés d'enfortiment comunitari seria «el procés per mitjà del qual els membres d'una comunitat (individus interessats i grups organitzats) desenvolupen conjuntament capacitats i recursos per a controlar la seua situació de vida, actuant de manera compromesa, conscient i crítica per a aconseguir la transformació del seu entorn segons les seues necessitats i aspiracions, transformant-se al mateix temps a si mateixos. Llavors, com a alternativa al concepte d'apoderament el que critica per la seua falta de pertinència cultural i a la confusió semàntica ja referida amb anterioritat, proposa el concepte d'enfortiment comunitari.

Des de la Psicologia Rappaport (1987) va definir l'apoderament com un procés que li permet a les persones, les organitzacions i les comunitats aconseguir un sentit de domini sobre els assumptes que els són d'importància. El marc d'apoderament psicològic de Zimmerman «integra percepcions de control personal, un enfocament proactiu cap a la vida i una comprensió crítica de l'entorn sociopolític... L'apoderament organitzacional inclou processos i estructures que

realcen les habilitats dels membres i els proveeixen el suport mutu necessari per a dur a terme canvis en el nivell comunitari, per exemple, empoderar l'organització» (Zimmerman, 1995). Encara que les característiques exactes de l'apoderament poden diferir en aquestes definicions, totes inclouen aspectes sobre l'individu actuant en el seu context gràcies a un sentit de competència i confiança interna.

L'autoeficàcia té íntima relació amb la psicologia, és a dir, amb la voluntat i el poder que cada persona té per a canviar la seua vida. Com a tal, serveix com una funció d'autoregulació en proporcionar als individus la capacitat d'alterar el seu entorn i influir en les seues accions (Bandura, 1998); molts autors consideren que l'autoeficàcia és necessària per al canvi de conductes (Bandura, 1977; Azjen, 1985, 1991).

En termes més específics *empowerment* es considera com un mecanisme mitjançant el qual les persones, les organitzacions i les comunitats guanyen control/mestria/dominació sobre els seus propis destins (Rappaport, 1981, 1985; Rappaport, Swift i Hess, 1984).

Aquest model dins de la Psicologia Comunitària ha estat tan significatiu que en el Handbook de Psicologia Comunitària, publicat l'any 2000 (citat en Buelga, 2007), s'afirma que el «*empowerment*» ha deixat de ser un model significatiu de la disciplina per convertir-se en l'actualitat, tant en una orientació teòrica que proporciona conceptes i principis fonamentals que ajuden a organitzar el coneixement sobre l'objecte de la Psicologia Comunitària, com en una orientació que conté i expressa els valors de la Psicologia Comunitària (Buelga, 2007).

Al llarg del temps s'han desenvolupat altres visions conceptuals importants i diferents sobretot per la seua aplicació en polítiques públiques de desenvolupament, una d'elles és la de l'equip d'apoderament del Banc Mundial, conformat pels autors Alsop, Bertelsen i Holland (2006), que defineixen l'*empowerment* com «el procés de millora de la capacitat d'un individu, o grups d'individus, de prendre decisions deliberades i transformar eixes opcions en accions i resultats desitjats» (Alsop i al., 2006). En aquesta visió els individus o grups, per a resultar apoderats depenen d'una acumulació d'actius, que poden ser de diferent tipus, tant materials (béns), com a humans (major desenvolupament psicològic, adquisició de coneixements i capacitats, major capacitat organitzativa, entre altres), i basant-se en aquests, desenvolupar millors habilitats per a negociar amb les estructures reconegudes com a institucions, que són les que porten «les regles del joc», per a millorar-les a favor seu (Alsop i al., 2006).

El concepte d'*empowerment* admet una doble lectura: per un costat es refereix al sentit psicològic de control personal o influència, i per un altre costat fa al·lusió a la influència social, el poder polític i els drets legals (Rappaport, 1987).

Aquest concepte d'apoderament guarda similituds amb el pas d'una consciència no reflexiva en què la persona és objecte i no té capacitat de selecció, a una persona subjecte que es confronta amb la realitat i participa en la presa de decisions i en la transformació de la realitat (Freire, 1990).

Sòria (2005) observa a l'apoderament com un mitjà o estratègia per a contribuir a la democratització i exercir la ciutadania, de manera que les persones siguin les protagonistes del seu propi desenvolupament. En aquest procés, diu l'autor, l'Estat és una peça clau.

En un sentit ampli, es defineix apoderament com l'expansió en la llibertat de triar i actuar.¹

Des d'un enfocament bàsicament individual, o des d'una perspectiva més social o política, pareixeria haver-hi coincidència en què l'apoderament es dirigeix a enfortir i potenciar tot sector poblacional exclòs o que suporta condicions de vulnerabilitat.

Respecte d'això cal assenyalar que l'*empowerment* és un constructe multi-nivell; açò és, es pot analitzar en relació a diferents plans o nivells: l'individual, l'organitzacional i el comunitari. Aquests tres nivells estan relacionats entre si, la qual cosa significa que qualsevol intervenció en algun d'ells pot tindre efectes sobre els altres, d'acord amb els plantejaments de Rapaport (1987) per a una teoria de l'*empowerment* consonant amb la perspectiva ecològica.

Dins des del món empresarial també veiem altres definicions i usos de l'apoderament en què se li veu com una pràctica de gestió d'intercanvi d'informació, recompenses i poder amb els empleats perquè puguin tindre la iniciativa i prendre decisions per a resoldre problemes i millorar el servei i el rendiment. Chiavenato (2009) indica que té un significat universal que vol dir atorgar poder, autoritat i responsabilitat a les persones perquè siguin més actives i proactives dins de l'organització. Aquest apoderament es basa en la idea que ajudant als empleats a desenvolupar habilitats, i donant-li recursos, autoritat, oportunitat i motivació, així com fent-los responsables de retre comptes dels resultats de les seues accions, es contribuirà a desenvolupar la seua competència i la seua satisfacció. L'apoderament també és la capacitat que té una empresa per a crear les condicions que permeten a les persones assumir responsabilitat, de manera que tinguen un profund sentit de protagonisme personal en el treball, que participen i que facen aportacions valuoses en l'organització i que al seu torn siguin creatius i innovadors, que assumisquen riscos i posicions de lideratge.

Veiem que com a concepte té significats diversos segons el context. Es pot entendre com un procés, com un producte, com un enfocament o com un fi. A més, és multidimensional, ja que té implicacions a escala individual, organitza-

1. <www.worldbank.org>.

cional, polític, sociològic, econòmic i espiritual. Té valor per si mateix encara que també pot ser utilitzat com un instrument. Es pot entendre com un procés personal a través del qual l'individu pren control sobre la seua vida, o bé com un procés polític en què es garanteixen els drets humans i justícia social a un grup marginat de la societat (FRIDE, 2006).

En aquest sentit, i en l'àmbit de la cooperació al desenvolupament, apoderament fa referència al procés pel qual una persona o un grup social adquireixen els mitjans per enfortir el seu potencial en termes econòmics, polítics i/o socials.

En relació a la cooperació al desenvolupament, Better Aid planteja que s'ha de promoure unes condicions davall les quals les persones poden apoderarse del seu propi procés de desenvolupament (Better Aid, 2010). Així, l'efectivitat del desenvolupament tracta sobre apropiació (democràtica), especialment de la gent pobra (The Reality of Aid, 2010). L'apropriació comunitària és llavors un requeriment indispensable per a tots els actors de la cooperació internacional en l'àmbit de la comunitat, com una dimensió de l'exercici efectiu d'autonomia.

En el canvi amb base social, les estratègies de desenvolupament d'apoderament, participació de base i organització social i transformació d'actituds i creences han sigut les que major aplicació han tingut. Des de la plataforma de la cooperació internacional, el canvi de base social ha sigut en part una estratègia, marc d'aportació d'oportunitats perquè persones, grups, comunitats i societat puguen empoderar-se i col·locar-se en els primers escalons del desenvolupament, que després els permeta continuar escalant pel seu propi compte (Krznic, 2007).

La idea d'apoderament és central en els enfocaments de desenvolupament de necessitats bàsiques, drets humans, capacitats i gènere. L'estratègia de participació de base i organització social té el seu principal suport en la participació com un imperatiu ètic i un dret humà.

La participació en mode d'apoderament, en compte de la participació informativa o consultativa, permet respondre millor a les necessitats i demandes manifestades per les comunitats beneficiàries (Dahl-Ostergaard i al., 2003). Darrere dels processos i iniciatives d'apoderament està la percepció que hi ha una inequitat d'agència que perpètua la pobresa i la desigualtat. Així, les persones més desfavorides requereixen una àmplia gamma de recursos i capacitats per a poder influenciar, negociar, controlar i responsabilitzar als actors que tenen a veure amb les seues vides (Narayan i Kapoor, 2005).

Com a resultat del procés d'apoderament emergeix en l'individu una «consciència crítica», en tant es torna crític de les normes socials que havia acceptat prèviament sense qüestionar (Kabeer, 1999b). A mesura que les persones desenvolupen la capacitat i adquireixen els mitjans necessaris per a triar, comencen a establir valors i preferències personals que poden desafiar les normes socials tradicionals. Per tant, l'apoderament no sols implica tindre accés a recursos,

sinó que sovint opera a través de l'obtenció de control sobre els recursos (presa de decisions, elecció, propietat, confiança en un mateix) (Kishor, 1999; Fuig Sathar i Kazi, 1997). Si una persona o un grup s'empodera, posseeix la capacitat de triar efectivament (Alsop i Heinsohn, 2005). El concepte integra percepcions d'agència personal, un enfocament proactiu cap a la vida i la comprensió crítica de l'ambient sociopolític i econòmic.

L'apoderament és, doncs, una estratègia –i no pas un objectiu– perquè diferents grups socials accedisquen al control dels recursos materials i simbòlics, guanyen influència i participen en el canvi social. Aquest procés també té unes implicacions per als individus de reforçament de la seua autoestima i de presa de consciència dels seus drets, capacitats i interessos, que té una repercussió directa en la seua capacitat de participació i de decisió en tot allò que els afecta.

Així, podem dir que l'apoderament s'estructura en tres dimensions: la personal, vinculada amb la presa de consciència individual; les relacions properes, és a dir, relacionada amb la capacitat de negociar i influir en la presa de decisions, i la col·lectiva, entesa en el sentit de la participació en les estructures polítiques i en l'acció col·lectiva des de la cooperació.

De manera sintètica, podem dir que l'apoderament té una faceta fonamentalment individual i una altra de col·lectiva. La individual implica un procés de millora de la confiança, l'autoestima i la capacitat dels individus exclosos. La col·lectiva, per la seua banda, comporta una millora de la capacitat de participar i defensar uns interessos comuns.

Un dels riscos que afronta l'apoderament és pretendre, des d'una visió externa, organitzar i motivar l'aglutinació dels sectors socials que realment o aparentment comparteixen interessos i necessitats semblants. De ser aquest el cas, l'apoderament es constitueix en una ferramenta orientada bàsicament a respondre a les exigències dels agents externs, abans que un procés generat des de i per motivacions endògenes, amb seriosos riscos per a mantindre's, consolidar-se i millorar la situació dels sectors socials a què suposadament estava orientat a empoderar.

Quan es pressiona els processos d'apoderament resulten impostos o forçats, es corre inclús el risc de reorganitzar les relacions de dominació a l'interior dels mateixos grups socials. Perquè l'apoderament aconseguisca canvis favorables que redunden en benefici dels grups i organitzacions socials amb què es treballa, és vital partir del seu punt de vista i valors (Ferguson, 1998).

Davall d'aquesta diversitat ens pareix que podríem identificar en línies generals almenys dos processos d'apoderament: el primer en el qual s'aspira aprofundir la democratització de la societat, prenent que les persones amb les quals treballem es convertisquen en protagonistes del seu propi desenvolupament personal, familiar i comunitari, i un altre, en el que predomina un tractament adaptatiu on la participació dels ciutadans és a manera d'usuaris o beneficiaris en els servicis o projectes, i on no es té per objecte aprofundir la

democràcia sinó millorar l'efectivitat dels processos (García, 2006) que són controlats per una jerarquia en una relació asimètrica del poder.

Si poder significa control, l'apoderament seria, per tant, el procés de guanyar control (Sen, 1997) i aquest ús dependrà de qui ho pose en joc, de quina manera i cap a quins fins.

Poder i apoderament

El desenvolupament de capacitats humanes és un factor central per al desenvolupament integral de canvis de conductes (Smith, 1999), per a aconseguir un desenvolupament humà i comunitari sustentable amb qualitat (Bandura, 2001), i per a la reducció de la pobresa (Alkire, 2002). A menys que les persones creguen fermament que poden aconseguir els canvis en les seues vides que ells requereixen, tindran poc incentiu per a actuar (Bandura, 2000).

Com assenyala l'informe Desenvolupament Humà 2004 «el poder: per a què i per a qui?», les capacitats de les persones per a aprofitar les oportunitats vigents depenen directament o indirectament de com s'organitza el poder dins d'una societat. En una societat democràtica s'haurien de crear les condicions de distribució del poder perquè la ciutadania poguera incidir en assumptes tant personals com públics (PNUD, 2004).

El concepte de poder, al·ludiria al «control relatiu que un individu o grup tenen sobre el que els altres i ell mateix pot obtindre» (Fiske i Dèpret, 1996, Georgesén i Harris, 1999), citat en Moya i Rodríguez, 2003: 179). Les relacions de poder, serien situacions en què hi ha una distribució asimètrica en la capacitat per a controlar els resultats que un mateix i els altres poden obtindre per mitjà del comportament (Moya i Rodríguez, 2003). El poder seria la resultant de la diferència de capacitats de variada naturalesa que separen a uns d'altres. El poder ha de ser definit en termes d'una relació (Montero, 2003; Vázquez, 2004).

Segons Gita Sen (1997) l'apoderament es defineix com un canvi en les relacions de poder. Poder que té dos aspectes centrals; control dels recursos (control extern) i control de la ideologia (control intern). Si el poder significa control, l'apoderament és el procés pel qual es guanya control. L'apoderament, per tant, inclou els dos tipus de controls i rarament és possible sense ambdós. Una de les aportacions més significatives i originals de Sen és la de la sostenibilitat de l'apoderament. L'apoderament només serà sostenible si l'individu aconsegueix alterar la percepció de si mateix i prendre control sobre la seua vida. Això comporta un procés exclusivament intern en el que el rol dels agents externs es redueix a mers catalitzadors.

Seguint la idea de Bobbio (1986) de considerar només dos fluxos del poder: un poder descendent (que flueix de dalt cap avall), autocràtic, equivalent al

«poder sobre» de Rowlands (1997) que permet a un actor social influir de forma asimètrica en les decisions d'altres actors socials de manera que s'afavorisquen la voluntat, els interessos i els valors de l'actor que té el poder (Castells, 2009); i un altre poder ascendent (que fluïx de baix cap amunt), característic del credo que busca aprofundir la democratització de la societat i la participació de les persones com a ciutadans (Bobbio, 1986) i on la relació de poder ha de veure més amb la presència d'actors dinàmics en situacions dinàmiques, i no tan centrades en les variacions de la polaritat, així com amb processos recíprocs que estan en constant moviment (Montero, 2003; Vázquez, 2004).

Aquest poder ascendent no seria negatiu ni opressor, sinó més aviat generatiu, i correspondria al «poder per a» i al «poder des de» de Rowlands (1997), o poder-potència (Zambrano i al., 2009), que busquen, a partir de la capacitat de les persones per a desenvolupar coneixements, habilitats i actituds, així com des dels seus sentiments, el sentit del jo i des del desenvolupament més individual, ajudar al creixement social col·lectiu (Montero, 2003).

Una forma de significat d'apoderament que podríem considerar com poder descendent, es pot veure en els plantejaments següents: «crear les condicions mínimes que afavoriren la transferència dels projectes i les seues propostes a aquests grups (sectors més desfavorits, els sense poder), i, en virtut d'això, fer-los seus i continuar executant-los en una perspectiva d'autososteniment» (Bobadilla, 2005); «donar als sectors més desfavorits el poder i l'autoritat per a prendre decisions responsables i actuar de manera rigorosa i eficient en el maneig dels recursos públics i semipúblics, així com en els efectes o conseqüències que les seues decisions produïsquen en la realitat» (Bobadilla, 2005).

En aquests casos si ens plantejem la pregunta: *i qui transfereix i dona?*, la resposta seria: el que té el poder, i per tant les estratègies per al desenvolupament de capacitats de gestió són creades des d'una jerarquia major, que a més les considera correctes per a si i per als altres, que les imposa subtilment, o no, i on «fer seus» implica seguir el model de desenvolupament que els agents externs, els experts, consideren adequats.

En aquest model la comunitat no ha participat en l'elaboració del programa o projecte de desenvolupament, que vénen des de fora, excepte com a objectes d'estudi i/o com a beneficiaris o usuaris: «de fet, en els projectes de desenvolupament es promouen esforços per a establir relacions d'equilibri entre els que impulsen les propostes i els seus destinataris» (Bobadilla, 2006). En el mateix tenor trobem els estudis de Macedo (2013) i de Flores (2008) en els que a pesar que el discurs gira al voltant que les persones es facen protagonistes del seu propi desenvolupament per al canvi en les relacions asimètriques del poder, la realitat és que en este tipus d'apoderament el que es fa és delegar el poder com a procés d'adaptació sense fomentar veritables canvis estructurals i on els empobrits pel sistema hegemònic (Iturralde, 2005) es converteixen en els pobres

que pretenen ajudar les agències de desenvolupament. Aquesta construcció de significats, que es fa en nom d'interessos i valors específics per a afirmar el poder d'una relació, és un recurs important per a establir contextos de dominació (Castells, 2009).

Una altra forma de significat d'apoderament, que podem considerar com poder ascendent, ho trobem en la investigació de Morote (2011) on l'autora a través de l'anàlisi de la fortalesa, agència –considerada com a procés d'apoderament– o capacitat transformadora de dones líders socials peruanes, descobreix situacions enfortidores de resiliència. Les dones adultes, amb capacitat de resignificar la seua vida, mostren una gran resiliència o fortalesa psicològica que els permet assimilar un passat traumàtic per a plantejar-se un present positiu i un futur amb afecte i transcendència (Morote, 2011: 61), que al seu torn reenforteix al fomentar que compartisquen subjectivitats per mitjà dels seus testimonis de vida, transformant-se la investigadora a si mateixa.

Pel mateix estil trobem la sistematització feta per Fernández (2013) on es comprova que a partir del treball social d'estudiants i assessors en distintes comunitats es van promoure processos comunitaris d'enfortiment de capacitats i de participació de tots els actors socials involucrats com a protagonistes de les seues pròpies transformacions.

Larrea (2008) ens diu que el poder verdader s'exerceix quan som capaços d'intervindre i transformar la realitat. És el tipus d'apoderament on s'involucren tots els aspectes de la vida de l'ésser humà, que resulta del saber, d'un saber que es reflexiona i es transforma, s'apropia, es completa i després se supera per a continuar creant nou saber.

La construcció o el desenvolupament de conceptes com l'*empowerment* o apoderament no deixen de ser influenciats o interpretats des del poder de diferents maneres. Algunes autores han destacat la forta connexió entre apoderament i redistribució del poder. Així, per a Batliwala (1997) l'apoderament és el «procés de desafiar les relacions de poder existents i obtindre un major control sobre les fonts de poder... (i) es manifesta com una redistribució del poder, ja siga entre nacions, classes, races, castes, gèneres o individus». Gita Senet (1993) ha definit l'apoderament de les dones com «l'alteració de les relacions de poder... que constreñen les opcions i autonomia de les dones i afecten negativament la seua salut i benestar».

El concepte apoderament està clarament vinculat amb la noció de poder però també amb el seu revers: l'absència de poder, el desapoderament. Les primeres anàlisis sobre la falta de poder de determinats col·lectius socials (sectors desfavorits, dones, minories ètniques...) van resultar poc adequats perquè presentaven una foto excessivament estàtica de les relacions socials i obviaven que inclús el col·lectiu més desapoderat té el poder de resistir i inclús de subvertir les condicions de la seua opressió.

Consideracions crítiques al concepte d'empowerment/apoderament.

Una apreciació es refereix a si l'apoderament finalment és un procés, com quelcom dinàmic i en construcció constant, o un resultat estàtic limitat a la negociació per a millorar adquisicions (Ortiz-Torres, 1999).

Per a Muñoz (2000) en la base de les estratègies que conformen les lluites comunitàries, eix de la definició del que per a ella és «apoderament», estan l'acció política, les propostes de solucions alternatives, la reflexió crítica entorn de l'anomenada acció i la definició alterna al poder davall la col·laboració d'altres sectors socials com són les tradicions intel·lectuals que reconeixen el paper històric de les comunitats en les transformacions socials. Aquesta autora ens fa notar que en les distintes definicions donades per Rappaport al llarg dels anys no menciona quines serien les destreses que suposa que ja existeixen en les comunitats ni analitza les competències adquirides per aquestes per a la lluita política, ni tampoc com les van adquirir. Ens diu també que des del mateix autor tampoc hi ha un estudi històric de les lluites socials de les comunitats on es puguin veure els seus èxits, la qual cosa denota, al seu entendre, que les comunitats s'apoderen quan adquireixen destreses o competències alienes a elles, la qual cosa ens diu al seu torn que aquestes destreses són instruments conceptuals pensats pels investigadors i investigadores i no desenvolupats per les comunitats. Ens fa veure també, al·ludint a Swift i Levin (1987), que en dos significats del terme, en el d'atorgar o concedir poder a les persones, i en el de col·locar les persones en condicions per a aconseguir quelcom, no es pren en compte el més important respecte al poder com a coneixement: el saber de les comunitats (Muñoz, 2000).

Una altra crítica és la del psicòleg comunitari porto-riqueny Vázquez (2004) que proposa «reenfortiment» com un concepte alternatiu:

una estratègia d'acció, però també una ferramenta d'interpretació i transformació que implica la metamorfosi d'un paradigma de les debilitats i el dèficit de les relacions de força i forteses, d'un paradigma de la dependència a un paradigma d'autonomia, autogestió i xarxes de relacions (Vázquez, Escabí, Quiñones i Pacheco, 2012).

En la investigació que Zambrano i al. (2009) realitzen analitzant l'apoderament comunitari en la regió de l'Araucanía es conclou que no s'aconsegueix avançar cap a un estil «empoderador» perquè finalment no s'aconsegueixen components de participació crítica, dinàmica democràtica i de vinculació amb altres organitzacions, criteris que definirien l'apoderament segons els investigadors; no obstant això, la qual cosa si s'aconsegueix és accés a recursos encara que davall un criteri paternalista i clientelar on són els dirigents els que centralitzen les relacions i decisions. S'aconsegueix un apoderament, només que no necessàriament un comunitari sinó més aviat individualista i controlador.

Zambrano mateixa admet que una de les limitacions en la seua investigació va ser l'escàs èmfasi en el component històric en l'estudi de les organitzacions, que és justament el que Sadan (1997) i Muñoz (2000) mencionen com un dels problemes de l'apoderament vingut d'Amèrica del nord, ignorar el coneixement i els recursos locals.

En un altre estudi, fet en dues comunitats al nord de Bolívia, Llanque i Roth (2011) parlen de processos de fals apoderament incentivats per la ideologia dels dominats, present en el sistema de creences de les famílies i legitimat per les bases. Inclú mencionen un «apoderament pervers» perquè a pesar que la comunitat compta amb plataformes internes de participació social com per exemple les assemblees comunals on es fan exercicis de diàleg entre els membres, no obstant això, aquests espais estan dirigits pels líders i autoritats, de forma directa i a través dels grups de poder. En este sentit la participació social es fa inoperant. Segons aquests autors els productes socials (resultats pel que fa al desenvolupament) estan condicionats sobretot a la mobilització dels seus dirigents, són ells a través dels seus processos d'apoderament individual els que exerceixen gran influència sobre la dinàmica socioeconòmica de les comunitats.

Aquest concepte «*empowerment*» originàriament desenvolupat per la Psicologia Comunitària Nord-americana és reformulat en la cooperació al desenvolupament com apoderament o enfortiment.

La intervenció a través de la potenciació de les comunitats considera la totalitat de recursos disponibles dins d'aquesta, la seua tasca transformadora, el seu rol actiu i el seu protagonisme dins de les organitzacions i la dinàmica de la comunitat. Aquest model no desvincula del canvi social, el concepte de relativisme cultural, considerant així les diferències culturals i les pautes interacciona'ls dins de la comunitat potenciadora.

El treball generat des de la perspectiva del «*empowerment*» proposat per Rappaport, genera una transformació de fons i real entorn de les mateixes necessitats establides entre els actors socials, generant a través d'ells mateixos un canvi real acreixent les seues potencialitats i el seu rol actiu.

Més que donar solució als problemes es dóna estratègies perquè els subjectes aprenquen a resoldre'ls per si mateixos (Hombrados-Mendieta i Gómez Jacinto, 2001). Esta transició pot manifestar-se en una millora en la capacitat percebuda de controlar, així com en una millora en la capacitat real de controlar (Sadan, 1997).

Quan des de la cooperació al desenvolupament es fa referència als processos d'enfortiment comunitari s'ha de posar especial èmfasi a les dinàmiques psicosocials que sorgeixen en l'entramat social que construeixen els actors en un territori. Es tracta llavors, d'afavorir un procés –de transformació de les relacions i de les condicions de vida– que exigeix una mirada de conjunt i estratègica, que necessàriament ha de ser construïda participativament pels distints

actors. Per tant no es tracta d'executar projectes amb objectius instrumentals específics o fomentar l'organització per a accedir només a recursos, abans que res es tracta de posar en marxa un conjunt de relacions que afavorisquen la conseqüència i la creativitat per a anar prenent noves, informades i millors decisions sobre un projecte comú. Aquesta transformació es refereix en definitiva a la millora de condicions, relacions i recursos per a la millor la vida de la gent, que hauria de fonamentar-se en una visió integral i integradora de la comunitat (Rebollo, 2002).

El treball del professional de la Psicologia Comunitària ha d'estar orientat a provocar processos d'apoderament integral l'horitzó del qual ha de ser el que les persones tinguen major capacitat d'elecció sobre el com i per a què viure.

En aquest escenari les agències de cooperació internacional, així com les organitzacions no governamentals hauran d'aprofundir el seu rol com «capacitadors i facilitadors», des d'una noció de desenvolupament humà dirigit a: «Crear un ambient propici perquè les persones, tant individual com col·lectivament, puguen desenvolupar tots els seus potencials i comptar amb una oportunitat raonable de portar una vida productiva i creativa conforme a les seues necessitats i interessos» (PNUD, 2005: 17).

Referències

- [FRIDE] (2006). El empoderamiento. Desarrollo 'En Contexto'. Recuperat des de <[www. FRIDE.org/download/BGR_Empowerment_ESP_may06.pdf](http://www.FRIDE.org/download/BGR_Empowerment_ESP_may06.pdf)>.
- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. En J. Kuhl i J. Beckman (Eds.), *Action-control: From cognition to behavior* (11-39). Heidelberg: Springer. 1124 I.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Alkire, S. (2002). *Valuing Freedoms: Sen's capability approach and poverty reduction*. Nueva York: Oxford University Press.
- Alkire, S. (2005). Subjective quantitative studies of human agency. *Social Indicators Research*, 74, 217-260.
- Alsop, R. i Heinsohn (2005). *Measuring Empowerment: Structural Analysis and Framing Indicators*. Washington DC: Banco Mundial.
- Alsop, R.; Frost Bertelsen, M.; Holland, J. (2006). *Empowerment in Practice. From Analysis to Implementation*. Recuperat des de <http://siteresources.worldbank.org/INTEMPowerment/Resources/Empowerment_in_Practice.pdf>.
- Banco Mundial (2006). *World Bank Development Report: Equity and Development*. Washington: Banco Mundial.

- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Bandura, A. (1998). Health Promotion from the Perspective of Social Cognitive Theory. *Psychology and Health*, 13, 623-649.
- Bandura, A. (2000). Exercise of human agency through collective efficacy. *Current Directions in Psychological Science*, 9(3), 75-78.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26.
- Bandura, A. (2004). Health Promotion by Social Cognitive Means. *Health Education & Behavior*, 31(2), 143-164.
- Batliwala, S. (2007). Taking the Power out of Empowerment-an experiential account. *Journal Development in Practice*, 17, 557-565. doi: 10.1080/09614520701469559
- Baumeister, R. F.; Gilbert, D. T.; Fiske, S. T. i Lindzey, G. (1998). The self. En D. T. Gilbert, S. Fiske i G. Linzey (eds). *The handbook of social psychology*, 1 (4th ed.). (680-740): Nueva York: McGraw-Hill.
- Becker, J.; Kovach, A. C. i Gronseth, D. L. (2004). Individual Empowerment: How Community Health Workers Operationalize Self-Determination, Self-Sufficiency, and Decision-Making Abilities of Low-Income Mothers. *Journal of Community Psychology*, 32(3), 327-342.
- Bentancor, M. (2011). Empoderamiento: ¿una alternativa emancipatoria? *Margen*, 61. Recuperat des de <<http://www.margen.org/suscri/margen61/Bentancor.pdf>>.
- Bobadilla, P. (2005). *Democratización del poder y fortalecimiento de la ciudadanía. Empoderamiento: ¿Tomar las Riendas?* Quito: Biblioteca ASOCAM.
- Bobbio, N. (1986). *El futuro de la democracia*. México: Fondo de Cultura Económico.
- Buelga, S. (2007). El empowerment: la potenciación del bienestar desde la psicología comunitaria. En M. Gil (Dir). *Psicología Social y Bienestar: una aproximación interdisciplinar* (pp. 154-173). Universidad: Zaragoza.
- Castells, M. (2009). *Comunicación y Poder*. Madrid: Alianza Editorial.
- Chiavenato, I. (2009). *Gestión del talento humano*. México D. F.: Mc Graw Hill.
- De Sousa, B. (2000). *Crítica de la razón indolente. Contra el desperdicio de la experiencia. Para un nuevo sentido común: la ciencia, el derecho y la política en la transición paradigmática*. Vol. I. Sao Paulo: Desclée De Brouwer S. A. Recuperat des de <http://www.boaventuradesousasantos.pt/media/critica_de_la_razon_indolente.pdf>.
- De Sousa, B. (2006). *Renovar la teoría crítica y reinventar la emancipación social*. Buenos Aires: CLACSO.

- Empower (n. d.). En Merriam-Webster's Collegiate® Dictionary (11th Ed.). Recuperat des de <<http://www.merriam-webster.com/dictionary/empower>>.
- Empowerment. (n. d.). En *Business Dictionary* (2015). Recuperat des de <<http://www.businessdictionary.com/definition/empowerment.html>>.
- Fals Borda, O. (1985). *Conocimiento y poder popular*. Bogotá: Siglo XXI. 59.
- Ferguson, Ann (1998). *¿Puede el desarrollo propiciar el empoderamiento y la liberación de las mujeres?* University of Massachussets. Amherst.
- Fernández, A. (2013). *Aportes de la psicología comunitaria al fortalecimiento del vínculo entre universidad y sociedad*. (Tesis de maestría), Pontificia Universidad Católica Del Perú.
- Figuroa N. J.; González, E. i Solís, V. (1981). Una aproximación al problema del significado: Las Redes Semánticas. Santiago de Chile: *Revista Latinoamericana de Psicología*, 13(3), 447-458.
- Flores, M. (coordinador) (2014). Repensar la psicología y lo comunitario en América Latina. Recuperat des de <<http://red.pucp.edu.pe/psicologia-comunitaria/files/2014/05/Repensarla-Psicolog%C3%ADa-y-lo-Comunitario-2014.pdf>>.
- Foucault, M. (1981). *Un diálogo sobre el poder y otras conversaciones*. Madrid. Alianza editorial.
- Freire, P. (1969). La educación como práctica de la libertad. México: Siglo XXI.
- Freire, P. (1970). *Pedagogía del oprimido*. México: Siglo XXI editores.
- Freire, P. (1990). *Política y educación*. México: Siglo XXI.
- Freire, P. (1997). *Pedagogía de la autonomía. Saberes necesarios para la práctica educativa*. México: Siglo XXI editores. Fundación para las Relaciones Internacionales y el Diálogo Exterior.
- García, M. (2005). *Los tres reinos del empoderamiento: ambigüedad, contradicción e ilusión. Empoderamiento: ¿Tomar las Riendas?* Quito: Biblioteca ASOCAM.
- Hernández, R.; Fernández-Collado, C. i Baptista, P. (2006). *Metodología de la investigación*. México: McGraw-Hill Interamericana.
- Hinojosa, G. (2008). El tratamiento estadístico de las redes semánticas naturales. *Revista Internacional de Ciencias Sociales y Humanidades*, 18(1), 133-154.
- Holland, J. i Brook, S. (2004). *Measuring empowerment: country indicators*. Universidad de Harvard, Cambridge, MA.
- Hombrados-Mendieta, M. I. i Gómez-Jacinto, L. (2001). Potenciación en la intervención comunitaria. *Intervención Psicosocial*, 10(1), 55-69. <<http://www.uaim.edu.mx/webraximhai/Ej-03articulosPDF/01%20redes%20semanticas.pdf>>.

- Iturralde, P. (2005). *Empoderamiento: discurso funcional o cambio en las relaciones de poder. Empoderamiento: ¿Tomar las Riendas?* Quito: Biblioteca ASOCAM.
- Kabeer, N. (1999a). The conditions and consequences of choice: reflections on the measurement of women's empowerment (No. 108). Ginebra: Instituto de Investigación de las Naciones Unidas para el Desarrollo Social.
- Kabeer, N. (1999b). Resources, Agency, Achievements: Reflections on the measurement of Women's Empowerment. *Development and Change*, 30, 435-464.
- Kagitcibasi, C. (2005). Autonomy and Relatedness in Cultural Context: Implications for Self and Family. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(4), 403-422.
- Krznicaric, R. (2007). *How change happens. Interdisciplinary perspectives for human development*. Oxford: Oxfam GB.
- Larrea, A. M. (2005). «Empoderamiento: ¿sueño emancipador?». En *Tomar las riendas*. Quito: Biblioteca ASOCAM.
- Larrea, A. M. (2008). «El movimiento indígena ecuatoriano: Participación y resistencia». En International Buddhist University, Shintenkoji University Bulletin.
- Llanque, A. i Roth, E. (2011). Poder y empoderamiento en comunidades campesinas en el norte amazónico boliviano. En Ajayu: *Órgano de difusión científica del Departamento de Psicología*, 9(1), 97-131. Recuperat des de <<http://www.ucb.edu.bo/Publicaciones/Ajayu/v9n1/v9n1a3.pdf>>.
- Lugo, R. (2004). El Empoderamiento y sus significados. *Revista Vitral*, 60. Año X. Recuperat des de <<http://www.vitral.org/vitral/vitral60/pedag.htm>>.
- Martín-Baró, I. (1986). Hacia una psicología de la liberación. *Boletín de Psicología*, 22, 219-231. Recuperat des de <http://www.psicosocial.net/es/centro-dedocumentacion/doc_download/892-hacia-una-psicologia-de-la-liberacion>.
- Martín-Baró, I. (1989). Procesos psíquicos y poder. Recuperat des de <<http://www.catedralibreMartínBaró.org/pdfs/Procesospsiquicosypoder.pdf> 61>.
- Montero, M. (1994). *Vidas Paralelas: Psicología Comunitaria en Latinoamérica y en Estados Unidos*. Psicología Social Comunitaria. México. Universidad Veracruzana.
- Montero, M. (2003). *Teoría y Práctica de la Psicología Comunitaria*. Buenos Aires: Paidós.
- Montero, M. (2004). *Introducción a la psicología comunitaria. Desarrollo, conceptos y procesos*. Buenos Aires: Paidós.
- Montero, M. (2006). *Hacer para transformar: el método en la psicología comunitaria*. Buenos Aires: Paidós.

- Morote, R. (2011). *Vidas que hacen historia. Subjetividad y empoderamiento. Dos generaciones de mujeres líderes sociales*. Lima: Centro de Estudios y Publicaciones (CEP).
- Muñoz, M. (2000). Aportaciones de la psicología de comunidad en Puerto Rico a un marco teórico alternativo sobre el potencial de empoderamiento de las comunidades. *Revista Interamericana de Psicología*, 34(1), 151-172.
- Musitu, G. i Buelga, S. (2004). Desarrollo Comunitario y Potenciación. En G. Musitu, J. Herrero, L. Cantera y M. Montenegro (Eds.), *Introducción a la Psicología Comunitaria* (167-195). Barcelona: UOC.
- Narayan, D. (2000). *La voz de los pobres. ¿Hay alguien que nos escuche?* Madrid: Ediciones Mundi-Prensa. Recuperat des de <http://siteresources.worldbank.org/INTPOVERTY/Resources/335642-1124115102975/1555199-1124115187705/vol1_sp.pdf>.
- Navarro Domenichelli, R. (2013). Àmbits d'aplicació de la Psicologia Social en cooperació internacional al desenvolupament. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 15(1), 113-127. <<http://roderic.uv.es/handle/10550/40749>>.
- Navarro Domenichelli, R. (2015). Enfocament de resiliència comunitària per afrontar contextos d'exclusió social. *Anuari de Psicologia de la Societat Valenciana de Psicologia*, 16(1), 57-72. doi: 17.7203/anuari.psicologia.16.1.57
- Navarro. (2004). Cuando la solidaridad y el esfuerzo se unen. Ocho historias de vida y un nuevo enfoque que nos demuestran que un éxito es posible en el Perú de hoy y del mañana.
- Ortiz-Torres, B. (1999). El empowerment como alternativa teórica para América Latina. *Revista Interamericana de Psicología*, 33, 49-65.
- Prilleltensky, I. (2004). Prólogo: validez psicopolítica: el próximo reto para la psicología comunitaria. En M. Montero, *Introducción a la psicología comunitaria*. Buenos Aires: Paidós.
- Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo (2004). Desarrollo Humano en Chile. El poder: ¿para qué y para quién?, Santiago de Chile.
- Quijano, A. (2000). *Colonialidad del poder, eurocentrismo y América Latina*. Buenos Aires: CLACSO. Recuperat des de <<http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/lander/quijano.rtf>>.
- Rai, S. M.; Parpart, J. i Staudt, K. (2007). (Re)defining empowerment, measuring survival. Workshop on Empowerment: Obstacles, Flaws, Achievements. Ottawa: Carleton University (Ed.), 1-23. Recuperat des de <<http://www.ethicsofempowerment.org/papers/RaiEmpowerment.pdf>>.
- Rappaport, J. (1981). In Praise of Paradox: A Social Policy of Empowerment Over Prevention. *American Journal of Community Psychology*, 9(1), 1-25.

- Recuperat des de <<http://grow.ie/wp-content/uploads/2012/03/In-Praise-of-Paradox-A-Social-Policy-ofEmpowerment-Over-Prevention-.pdf>>.
- Rappaport, J. (1985). The power of empowerment language. *Social Policy*, 16, 15-21.
- Rappaport, J. (1987). Terms of Empowerment / Exemplars of Prevention. Toward a Theory of Community Psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15(2), 121-145.
- Rappaport, J.; Swift, C. i Hess R. (Eds.) (1984). *Studies in empowerment: steps toward understanding and action*. New York: Haworth.
- Real Academia Española. (2014). *Diccionario de la lengua española* (23a ed.). Consultado en <<http://dle.rae.es/>>.
- Rebollo, O. (2003). *La participación, resistencia y cómo vencerlas*. En La atención social primaria en debate IV Jornadas de SSAP. Barcelona, 18, 19 de Abril 2003. Recuperat des de <<http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=65411190007>>.
- Retolaza-Eguren, I. (2010). *Teoría de Cambio*. Guatemala, Guatemala: Hivos y PNUD.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Review*, 80, 1-28.
- Rowlands, J. (1997). *Questioning Empowerment*. Oxford: Oxfam.
- Rozas, G. (2014). De las políticas sociales hacia las políticas de reconocimiento en comunidades latinoamericanas. Repensar la psicología y lo comunitario en América Latina (105-136). Recuperat des de <<http://red.pucp.edu.pe/psicologiacomunitaria/files/2014/05/Repensar-la-Psicolog%C3%ADa-y-lo-Comunitario-2014.pdf>>.
- Ryan, R. M. i Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78.
- Sadan, E. (1997). *Empowerment and Community Planning*. Recuperat des de <<http://www.mpow.org/>>.
- Sánchez, A.; Zambrano, A. i Palacín, M. (2003). *Psicología comunitaria europea: comunidad, poder, ética y valores*. Barcelona: Publicaciones Universidad de Barcelona.
- Sathar, Z. A. i Kazi, S. (1997). *Women's Autonomy, Livelihood & Fertility: A Study of Rural Punjab*. Islamabad: Instituto Pakistani de Economía del Desarrollo.
- Sen, A. (1985). Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984. *The Journal of Philosophy*, 82(4), 169-221.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Nueva York: Anchor.

- Sen, A. (2004). Gender Equity and the Population Problem. En V. Navarro i C. Muntaner (Eds.), *Political and economic determinants of population health and well-being: Controversies and developments* (27-33). Amityville, NY: Baywood Publishing Co, Inc.
- Sen, G. (1997). Empowerment as an approach to poverty. Working Paper Series, No 97.07.63 Diciembre. Recuperat des de <http://www.ieham.org/html/docs/Empowerment_as_an_approach_to_Poverty.pdf>.
- Sherer, M.; Maddux, J. E.; Mercandante, B.; Prentice-Dunn, S.; Jacobs, B. i Rogers, R. W. (1982). *The self-efficacy scale: Construction and validation. Psychological Reports*, 51(2), 663-671.
- Shoda, Y.; Mischel, W. i Peake, P. K. (1990). Predicting adolescent cognitive and self-regulatory competencies from preschool delay of gratification: Identifying diagnostic conditions. *Developmental Psychology*, 26(6), 978-986.
- Smith, J. L. (1999). An agentic psychology model based on the paradigmatic repositioning of the theory of planned behavior. *Theory & Psychology*, 9(5), 679-700.
- Uyan-Semerci, P. (2007). A Relational Account of Nussbaum's List of Capabilities. *Journal of Human Development*, 8(2), 203-221. doi: 10.1080/14649880701371034
- Valdez, J. (2002). *Las redes semánticas naturales, usos y aplicaciones en psicología social*. México: Universidad del Estado de México.
- Vázquez, C. (2004). Refortalecimiento: un debate con el empowerment. *Revista Interamericana de Psicología*, 38, 41-51.
- Vázquez, C.; Escabí, A.; Quiñones, S. i Pacheco, W. (2012). El refortalecimiento como una herramienta de trabajo comunitario: reflexiones desde la comunidad. En A. Zambrano i H. Berroeta (Compiladores). *Teoría y práctica de la acción comunitaria. Aportes desde la psicología comunitaria* (257-276). Santiago de Chile: RIL editores.
- Velázquez, T.; Cueto, R. M.; Rivera, M. i Morote, R. (2011). Construyendo una psicología comunitaria en el Perú. En M. Montero i I. Serrano-García (Compiladores). *Historias de la psicología comunitaria en América Latina. Participación y transformación* (337-355). Buenos Aires: Paidós.
- Vera, J.; Pimentel, C. i Batista de Albuquerque, F. (2005). Redes semánticas: aspectos teóricos, técnicos, metodológicos y analíticos. *Ra Ximhai*, 1(003), 439-451.
- Wallerstein, N. (2006). 'What is the evidence on effectiveness of empowerment to improve health?' Oficina Regional de la Organización Mundial para la Salud para la Red de Evidencia para la Salud de Europa What is Empowerment. [¿Qué es el empoderamiento?] (2006). Recuperat de <<http://web>.

worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/TOPICS/EXTPOVERTY/EXTEMP
POWERMENT/>>.

- Williams, J. (2005). Measuring Gender and Women's Empowerment Using Confirmatory Factor Analysis: Research Program on Population Processes, Universidad de Colorado, Boulder. [Documento de trabajo].
- Zambrano, A.; Bustamante, G. i García, M. (2009). Trayectorias organizacionales y empoderamiento comunitario: un análisis de interfaz en dos localidades de la región de la Araucanía. *Psykhe*, 18(2), 65-78.
- Zimmerman, M. A. (1995). Psychological empowerment: Issues and illustrations. *American Journal of Community Psychology*, 23(5), 581-599.

Data de recepció: 27-11-2017
Data d'acceptació: 01-09-2018